

شناخت و ارزیابی کاربردی هنرهای اسلامی ایران (۱) (رشته هنر)

علی اصغر مقتدائی

امروزه کتاب‌خوانی و علم‌آموزی، نه تنها یک وظیفه‌ی ملی، که یک واجب دینی است.

مقام معظم رهبری

در عصر حاضر یکی از شاخصه‌های ارزیابی رشد، توسعه و پیشرفت فرهنگی هر کشوری میزان تولید کتاب، مطالعه و کتاب‌خوانی مردم آن مرز و بوم است. ایران اسلامی نیز از دیرباز تاکنون با داشتن تمدنی چندهزارساله و مراکز متعدد علمی، فرهنگی، کتابخانه‌های معتبر، علما و دانشمندان بزرگ با آثار ارزشمند تاریخی، سرآمد دولت‌ها و ملت‌های دیگر بوده و در عرصه‌ی فرهنگ و تمدن جهانی به‌سان خورشیدی تابناک همچنان می‌درخشد و با فرزندان نیک‌نهاد خویش هنرنمایی می‌کند. چه کسی است که در دنیا با دانشمندان فرزانه و نام‌آور ایرانی همچون ابوعلی سینا، ابوریحان بیرونی، فارابی، خوارزمی و ... همچنین شاعران برجسته‌ای نظیر فردوسی، سعدی، مولوی، حافظ و ... آشنا نباشد و در مقابل عظمت آنها سر تعظیم فرود نیاورد. تمامی این افتخارات ارزشمند، برگرفته از میزان عشق و علاقه فراوان ملت ما به فراگیری علم و دانش از طریق خواندن و مطالعه منابع و کتاب‌های گوناگون است. به شکرانه‌ی الهی، تاریخ و گذشته ما، همیشه درخشان و پربار است. ولی اکنون در این زمینه در چه جایگاهی قرار داریم؟ آمار و ارقام ارائه‌شده از سوی مجامع و سازمان‌های فرهنگی در مورد سرانه‌ی مطالعه‌ی هر ایرانی، برایمان چندان امیدوارکننده نمی‌باشد و رهبر معظم انقلاب اسلامی نیز از این وضعیت بارها اظهار گله و ناخشنودی نموده‌اند.

کتاب، دروازه‌ای به سوی گستره‌ی دانش و معرفت است و کتاب خوب، یکی از بهترین ابزارهای کمال بشری است. همه‌ی دستاوردهای بشر در سراسر عمر جهان تا آنجا که قابل کتابت بوده است، در میان دست‌نوشته‌هایی است که انسان‌ها پدید آورده و می‌آورند. در این مجموعه‌ی بی‌نظیر، تعالیم الهی، درس‌های پیامبران به بشر، و همچنین علوم مختلفی است که سعادت بشر بدون آگاهی از آنها امکان‌پذیر نیست. کسی که با دنیای زیبا و زندگی‌بخش کتاب ارتباط ندارد بی‌شک از مهم‌ترین دستاوردهای انسانی و نیز از بیشترین معارف الهی و بشری محروم است. با این دیدگاه، به‌روشنی می‌توان ارزش و مفهوم رمزی عمیق در این حقیقت تاریخی را دریافت که اولین خطاب خداوند متعال به پیامبر گرامی اسلام(ص) این است که «بخوان!» و در اولین

سوره‌ای که بر آن فرستاده‌ی عظیم‌الشان خداوند، فرود آمده، نام «قلم» به تجلیل یاد شده‌است: «إِقْرَأْ وَرَبُّكَ الْأَكْرَمُ. الَّذِي عَلَّمَ بِالْقَلَمِ» در اهمیت عنصر کتاب برای تکامل جامعه‌ی انسانی، همین بس که تمامی ادیان آسمانی و رجال بزرگ تاریخ بشری، از طریق کتاب جاودانه مانده‌اند.

دانشگاه پیام‌نور با گستره‌ی جغرافیایی ایران‌شمول خود با هدف آموزش برای همه، همه‌جا و همه‌وقت، به‌عنوان دانشگاهی کتاب‌محور در نظام آموزش عالی کشورمان، افتخار دارد جایگاه اندیشه‌سازی و خردورزی بخش عظیمی از جوانان جویای علم این مرز و بوم باشد. تلاش فراوانی در ایام طولانی فعالیت این دانشگاه انجام پذیرفته تا با بهره‌گیری از تجربه‌های گرانقدر استادان و صاحب‌نظران برجسته کشورمان، کتاب‌ها و منابع آموزشی درسی شاخص و خودآموز تولید شود. در آینده هم، این مهم با هدف ارتقای سطح علمی، روزآمدی و توجه بیشتر به نیازهای مخاطبان دانشگاه پیام‌نور با جدیت ادامه خواهد داشت. به‌طور قطع استفاده از نظرات استادان، صاحب‌نظران و دانشجویان محترم، ما را در انجام این وظیفه‌ی مهم و خطیر یاری‌رسان خواهد بود. پیشاپیش از تمامی عزیزانی که با نقد، تصحیح و پیشنهادهای خود ما را در انجام این وظیفه‌ی خطیر یاری می‌رسانند، سپاسگزاری می‌نماییم. لازم است از تمامی اندیشمندانی که تاکنون دانشگاه پیام‌نور را منزلگاه اندیشه‌سازی خود دانسته و ما را در تولید کتاب و محتوای آموزشی درسی یاری نموده‌اند، صمیمانه قدردانی گردد. موفقیت و بهروزی تمامی دانشجویان و دانش‌پژوهان عزیز آرزوی همیشگی ما است.

ابوالفضل فراهانی

رئیس دانشگاه پیام‌نور

فهرست

پیشگفتار یازده

بخش اول. نگارگری ۱

فصل اول. تذهیب ۳

هدف کلی ۳

اهداف یادگیری ۳

۱-۱ تعریف تذهیب ۳

۱-۱-۱ پیشینه تاریخی تذهیب ۴

۱-۱-۲ مکتب‌های تذهیب ۵

۱-۱-۳ واژگان تذهیب ۶

۱-۱-۴ ابزارهای تذهیب ۱۸

۱-۱-۵ آموزش تذهیب ۲۴

۱-۱-۶ مراحل اجرای تذهیب ۲۴

۱-۱-۷ استادان تذهیب‌کار معاصر ۲۸

۲-۱ تعریف تشعیر ۳۱

۱-۲-۱ تاریخچه تشعیر ۳۱

۲-۲-۱ انواع طراحی تشعیر ۳۳

۳-۲-۱ روش کار در تشعیرسازی ۳۴

خودآزمایی ۳۷

فصل دوم. نقاشی ایرانی (نگارگری) ۳۹

هدف کلی ۳۹

اهداف یادگیری ۳۹

۱-۲ تعریف نگارگری ۳۹

۴۱	۲-۲ تاریخچه نگارگری.....
۴۴	۳-۲ تاریخچه نقاشی ایرانی در دوران اسلامی.....
۴۴	۴-۲ مکاتب نگارگری.....
۴۴	۱-۴-۲ مکتب بغداد.....
۴۷	۲-۴-۲ مکتب سلجوقی.....
۴۹	۳-۴-۲ مکتب ایلخانی (تبریز ۱).....
۵۲	۴-۴-۲ مکتب جلایری.....
۵۴	۵-۴-۲ مکتب شیراز.....
۵۷	۶-۴-۲ مکتب هرات (تیموری).....
۶۴	۷-۴-۲ مکتب صفوی (تبریز ۲).....
۶۹	۸-۴-۲ مکتب قزوین.....
۷۲	۹-۴-۲ مکتب اصفهان.....
۷۵	۱۰-۴-۲ مکتب زند.....
۷۶	۱۱-۴-۲ نگارگری در دوره قاجار.....
۷۸	۱۲-۴-۲ شیوه‌های متأخر قاجار.....
۸۳	۵-۲ تعریف مینیاتور.....
۸۴	۱-۵-۲ مینیاتور رنگی.....
۸۴	۲-۵-۲ مینیاتور سیاه قلم.....
۸۴	۳-۵-۲ مینیاتور سفید قلم.....
۸۴	۴-۵-۲ مینیاتور سیاه قلم رنگی.....
۸۵	۵-۵-۲ تذهیب و تشعیر در مینیاتور.....
۸۷	خودآزمایی.....

۸۹	فصل سوم. نقاشی قهوه‌خانه‌ای.....
۸۹	هدف کلی.....
۸۹	اهداف یادگیری.....
۸۹	۱-۳ تاریخچه نقاشی قهوه‌خانه‌ای.....
۹۰	۱-۱-۳ نقاشی قهوه‌خانه‌ای مذهبی.....
۹۱	۲-۱-۳ نقاشی قهوه‌خانه‌ای غیر مذهبی.....
۹۴	خودآزمایی.....

۹۵	فصل چهارم. نقاشی گل و مرغ.....
۹۵	هدف کلی.....
۹۵	اهداف یادگیری.....
۹۵	۱-۴ پیشینه گل و مرغ.....
۹۶	۱-۱-۴ نگارگری و گل و مرغ.....
۹۷	۲-۱-۴ خصوصیات گل و مرغ سازی.....
۱۰۱	خودآزمایی.....

فصل پنجم. رنگ کردن کاغذ.....	۱۰۲
هدف کلی.....	۱۰۲
اهداف یادگیری.....	۱۰۲
۱-۵ رنگ کردن کاغذهای سستی.....	۱۰۲
۱-۱-۵ رنگ زعفرانی.....	۱۰۳
۲-۱-۵ رنگ حنایی.....	۱۰۳
۳-۱-۵ رنگ زرد.....	۱۰۳
۴-۱-۵ رنگ سرخ.....	۱۰۴
۵-۱-۵ رنگ چای.....	۱۰۴
۶-۱-۵ رنگ پرمنگنات.....	۱۰۴
۷-۱-۵ رنگ آل.....	۱۰۵
۸-۱-۵ رنگ خودرنگ.....	۱۰۵
۹-۱-۵ رنگ کاهی.....	۱۰۵
۱۰-۱-۵ رنگ کبود.....	۱۰۵
۱۱-۱-۵ رنگ زنگاری.....	۱۰۶
۱۲-۱-۵ رنگهای مرکب.....	۱۰۶
۲-۵ انواع دیگر رنگ کردن کاغذ.....	۱۰۸
۱-۲-۵ طرز تهیه حل طلا، نقره، لاجورد، مس، برنج، شنگرف و زنگار.....	۱۰۸
۲-۲-۵ کاغذ ابری.....	۱۰۹
۳-۲-۵ مراحل کار مینیاتور و نگارگری.....	۱۱۲
خودآزمایی.....	۱۱۴

بخش دوم. طراحی فرش.....	۱۱۷
فصل ششم. طراح و بافت فرش.....	۱۱۹
هدف کلی.....	۱۱۹
اهداف یادگیری.....	۱۱۹
۱-۶ تاریخچه فرش در ایران.....	۱۱۹
۱-۱-۶ پیدایش فرش قبل از اسلام.....	۱۲۰
۲-۱-۶ تاریخچه فرش در اوایل دوران اسلامی.....	۱۲۲
۳-۱-۶ تاریخچه فرش در دوره ایلخانان.....	۱۲۲
۴-۱-۶ تاریخچه فرش در دوره صفویه.....	۱۲۳
۵-۱-۶ تاریخچه فرش در دوره قاجاریه.....	۱۲۴
۶-۱-۶ تاریخچه فرش در دوران معاصر.....	۱۲۶
۲-۶ طراحی نقشه فرش.....	۱۲۷
۱-۲-۶ طراحی.....	۱۲۷
۲-۲-۶ کپی برداری.....	۱۲۷
۳-۲-۶ رنگ بندی و رنگ آمیزی فرش.....	۱۲۹
۴-۲-۶ رنگرزی گیاهی (سستی) فرش.....	۱۳۰

۱۳۰	۵-۲-۶ رنگ‌های شیمیایی
۱۳۲	۳-۶ رج‌شمار فرش
۱۳۴	۴-۶ نقطه‌گذاری
۱۳۷	۵-۶ ابزار طراحی نقشه فرش
۱۳۷	۶-۶ نقشه‌های فرش ایران
۱۳۸	۷-۶ طرح و نقش در فرش‌های ایرانی
۱۴۳	۸-۶ دار قالی
۱۴۳	۹-۶ ابزار بافت فرش
۱۴۴	۱۰-۶ انواع گره‌ها در بافت فرش
۱۴۶	خودآزمایی

۱۴۹	بخش سوم نساجی (طراحی پارچه و لباس)
۱۵۱	فصل هفتم پیشینه پارچه بافی در ایران
۱۵۱	هدف کلی
۱۵۲	۱-۷ پیشینه پارچه بافی
۱۵۲	۱-۱-۷ پارچه بافی در عصر هخامنشیان
۱۵۲	۲-۱-۷ پارچه بافی در عصر ساسانیان
۱۵۴	۳-۱-۷ پارچه بافی در عصر سلجوقیان
۱۵۶	۴-۱-۷ پارچه بافی در عصر ایلخانیان
۱۵۶	۵-۱-۷ پارچه بافی در عصر تیموریان
۱۵۷	۶-۱-۷ پارچه بافی در عصر صفویان
۱۵۷	۷-۱-۷ پارچه بافی در عصر قاجار
۱۵۸	۸-۱-۷ انواع پارچه و نقش و نگار آن‌ها
۱۶۰	۹-۱-۷ دستگاه‌های بافندگی پارچه
۱۶۵	۲-۷ چاپ‌های سنتی بر روی پارچه
۱۶۵	۱-۳-۷ چاپ فلیمکار
۱۶۹	۲-۲-۷ چاپ کلاغه‌ای
۱۷۱	خودآزمایی

۱۷۳	بخش چهارم خوشنویسی (آشنایی با خطوط اسلامی)
۱۷۵	فصل هشتم پیدایش خطوط اسلامی
۱۷۵	هدف کلی
۱۷۵	اهداف یادگیری
۱۷۵	۱-۸ پیدایش خط عربی (قبل از اسلام)
۱۷۶	۱-۱-۸ خط و کتابت در صدر اسلام
۱۷۷	۲-۱-۸ خط کوفی
۱۷۸	۳-۱-۸ نقطه و اعراب‌گذاری خط کوفی
۱۷۹	۴-۱-۸ انواع خط کوفی

۱۹۰	۵-۱-۸ خط محقق
۱۹۲	۶-۱-۸ خط ریحان
۱۹۴	۷-۱-۸ خط ثلث
۱۹۶	۸-۱-۸ خط نسخ
۱۹۹	۹-۱-۸ خط توقیع
۲۰۰	۱۰-۱-۸ خط رقاع
۲۰۱	۱۱-۱-۸ خط تعلیق
۲۰۲	۱۲-۱-۸ خط نستعلیق
۲۰۶	۱۳-۱-۸ خط شکسته نستعلیق
۲۰۹	۱۴-۱-۸ کتبه
۲۱۰	۱۵-۱-۸ سیاه‌مشق
۲۱۳	۲-۸ مهم‌ترین ابزار خوشنویسی
۲۱۳	۱-۲-۸ قلم نی
۲۱۳	۲-۲-۸ مرکب
۲۱۴	۳-۲-۸ کاغذ
۲۱۵	خودآزمایی

۲۱۷	بخش پنجم. کتاب‌آرایی
۲۱۹	فصل نهم. صفحه‌آرایی و کتاب‌آرایی
۲۱۹	هدف کلی
۲۱۹	اهداف یادگیری
۲۱۹	۱-۹ پیدایش کتاب‌آرایی در ایران
۲۲۰	۱-۱-۹ تعریف پوینت
۲۲۰	۲-۱-۹ پایه کار یا گرید
۲۲۱	۳-۱-۹ صفحه مسطر
۲۲۳	۴-۱-۹ صفحه‌آرایی
۲۲۶	۵-۱-۹ سرفصل‌ها
۲۲۷	۶-۱-۹ سرفصل‌ها
۲۲۸	۷-۱-۹ صفحه‌آرایی کتاب‌های بدون تصویر
۲۳۰	۸-۱-۹ صفحه‌آرایی کتاب‌های مصور
۲۳۱	۲-۹ صحافی
۲۳۱	۱-۲-۹ تاریخچه صحافی
۲۳۲	۲-۲-۹ مراحل صحافی
۲۳۸	خودآزمایی
۲۳۹	فصل دهم جلدسازی سنتی
۲۳۹	هدف کلی
۲۳۹	اهداف یادگیری
۲۴۰	۱-۱۰ سیر تاریخی جلدسازی

۲۴۰		۱-۱-۱۰ انواع روکش جلد
۲۴۱		۲-۱-۱۰ جلد سوخت
۲۴۲		۳-۱-۱۰ جلد ضربی
۲۴۳		۴-۱-۱۰ جلد روغنی (لاکی)
۲۴۳		۵-۱-۱۰ جلد معرق
۲۴۴		۶-۱-۱۰ جلد سوزنی بوم چرمی
۲۴۵		۷-۱-۱۰ جلد مخملی
۲۴۵		۸-۱-۱۰ جلد زری
۲۴۵		۹-۱-۱۰ جلد قلمکار
۲۴۵		۱۰-۱-۱۰ جلد ترمه
۲۴۸		۲-۱۰ پاییه ماشه
۲۴۹		۱-۲-۱۰ ابزار کار پاییه ماشه
۲۴۵		۲-۲-۱۰ مواد ساخت پاییه ماشه
۲۵۰		۳-۲-۱۰ مراحل ساخت پاییه ماشه
۲۵۳		۳-۱۰ قلمدان سازی
۲۵۴		۱-۳-۱۰ قلمدان سازی به روش خمیری
۲۵۵		۱-۳-۱۰ قلمدان سازی به روش لایه های کاغذی
۲۵۶		۳-۱۰ قاب آینه
۲۵۹		خودآزمایی

۲۶۱	
-----	-------

منابع

پیشگفتار

انسان از دیر باز با هنرهای گوناگون آشنایی داشته و با کشیدن نقاشی و طراحی بر روی سفال، فلز، چوب و سایر اشیاء، وسایل زندگی خود را تزئین می‌کرده و آثار هنری ارزشمندی را پدید می‌آورده است. هنرمندان سرزمین کهن ایران، از گل خام، زیباترین ظروف و اشیاء را می‌ساختند و با نقوشی بسیار ساده، احساس درونی خود را به تصویر می‌کشاندند.

شکوه و عظمت هنر ایرانی همواره زبانزد بوده و دستاوردهای هنرمندان اقوام مختلف هنوز هم معرف فرهنگ غنی این سرزمین است. کتیبه‌ها، نقش برجسته‌ها، نقش و نگارهای روی اشیاء مختلف چون سفال، سنگ، کاشی، فلز، چوب، کاغذ، قالی، پارچه و سایر هنرهای دستی، هر رهگذری را بر جایش میخکوب می‌کند و چند دقیقه - ای به تأمل وادار می‌دارد. هنر ایران همان هنر غنی و پر بار دیرینه است که تا کنون بر جای مانده و همچنان به رونق و اعتبار خود حیات دوباره می‌دهد.

هنرمند با به تصویر کشاندن شگفتی‌های خلقت و خلق آثار هنری از جنس فرهنگ و باورهای دینی‌اش، نه تنها به رضایت درونی می‌رسد بلکه فرهنگ و اعتقادات دینی خود را به ویژه در بین جوانان اشاعه داده و با زبان هنر، بسیاری از حرف‌ها را بیان می‌کند. هنگامی که هنر رنگ سازندگی و تعهد به خود گیرد، نوری برای هدایت روشنفکرانه بشر می‌شود و خداجویی و عدالت را سرمشق زندگی انسان‌ها می‌کند.

قرآن‌های کتابت شده با تذهیب‌های ظریف و زیبا و روحانی؛ نقاشی‌های به‌کار رفته در کتاب‌ها، مرقعات، جلدهای لاک‌ی، قلمدان‌ها و قاب آئینه؛ و نقوش سنتی به‌کار رفته در نساجی، فرش، فلز، چوب و سنگ، همه و همه از هنرهای هستند که نقوش آن‌ها حاکی از اعتقاد و حس درونی خالق آن‌ها بوده و یکتاپرستی را نشان می‌دهد، بنابراین نشانه‌های معیارهای اسلامی در گذشته‌های دور نیز در هنر نمایان است. خلق یک اثر و هنر دینی به درون هنرمند برمی‌گردد، حسی که او را به‌سوی معبودش متمایل می‌کند.

کتاب حاضر قسمت اول هنرهای اسلامی ایران است که متشکل از نقش و نگارهای سنتی به‌کار رفته در تذهیب و تشعیر و نگارگری است و در جای خود در دیگر هنرهای وابسته به هنرهای سنتی کاربرد داشته‌اند. در این کتاب، آثار ارزشمندی در اختیار شما قرار می‌گیرد که هر یک اثری ماندگار و جاوید در پهن‌دشت ایران اسلامی است و همه آن‌ها با داستان پرتوان و خلاق استادکاران و هنرمندان ادوار مختلف تاریخی از صدر اسلام تا دوران معاصر به تصویر کشیده شده‌اند.

در خاتمه از همکاری صمیمانه کلیه همکاران به‌ویژه آقای دکتر محمدعلی ابراهیمی (مدیریت محترم تدوین)، آقای محمدرضا ثمری (معاون محترم تدوین)، سرکار خانم مینا حاجی انزهایی (کارشناس محترم تدوین) و آقای پناه‌زاده خانمیری (ویراستار علمی)، به دلیل زحمات بی‌دریغ‌شان در راستای چاپ کتاب، کمال سپاسگزاری و امتنان را دارم.

علی اصغر مقتدائی

بخش اول

نقاشی ایرانی

فصل اول

تذهیب و تشعیر

هدف کلی

آشنایی با نقاشی ایرانی و نقش و نگارهای سنتی در هنرهای اسلامی ایران

اهداف یادگیری

در پایان این بخش دانشجو باید:

۱. واژگان تذهیب را تعریف کند.
۲. ترتیب و روش آموزش تذهیب را بداند.
۳. با واژه اسلیمی آشنا شود.
۴. ابزارهای تذهیب را بشناسد.
۵. روش ساخت قلم موی تذهیب را بداند.
۶. با شیوه طلاگذاری آشنایی پیدا کند.
۷. تاریخچه تشعیر را بداند.
۸. تشعیرسازی را بتواند انجام دهد.

۱-۱ تعریف تذهیب

در فرهنگ فارسی معین، تذهیب به معنی «زرگرفتن»، «زر اندود کردن» و «طلاکاری» است. همچنین در فرهنگ فارسی عمید در ذیل واژه تذهیب چنین آمده است: تذهیب یعنی هنر تزئین و نقش و نگار دادن اوراق کتابهای خطی با آب و زر و لاجورد. اما این تمام معنای تذهیب نیست. در دائرةالمعارفهای فارسی نیز تعریفهایی از تذهیب

آمده است که به شیوه های تذهیب، در یک دوره خاص از تاریخ تعلق دارد. به هر حال تذهیب را می توان مجموعه ای از نقش های بدیع و زیبا دانست، که نقاشان و مذهببان، آن را برای هر چه زیباتر کردن کتاب های مذهبی، علمی، فرهنگی، تاریخی، دیوان اشعار، جنگ های هنری و قطعه ها و مرقع های زیبای خط به کار می برند. استادان تذهیب کار این مجموعه های زیبا را در جای جای کتاب ها به کار می گیرند تا صفحه های زرین ادبیات جاودان و متن های مذهبی سرزمین خود را زیبایی دیداری بخشند. بدین ترتیب است که کناره ها و اطراف صفحه ها با طرح هایی از شاخه ها و بندهای اسلیمی، ساقه، گل ها و برگ های ختایی، شاخه های اسلیمی و گل هایی ختایی و... آذین می شوند.

۱-۱-۱ پیشینه تاریخی تذهیب

اردشیر مجرد تاکستانی در کتاب شیوه تذهیب در این باره می گوید: «پیشینه آذین و تذهیب در هنر کتاب آرایایی ایران، به دوره ساسانی می رسد. بعد از نفوذ اسلام در ایران، هنر تذهیب در اختیار حکومت های اسلامی و عرب قرار گرفت و هنر اسلامی نام یافت. اگر چه، چند زمانی این هنر از بالندگی فرو ماند، اما دگر بار پویایی خود را به دست آورد، چنان که در دوره سلجوقی، مذهببان، آرایش قرآن ها، ابزار و ادوات، ظرف ها، بافته ها و بناها را پیشینه خود ساختند و چندی بعد در دوره تیموری، این هنر به اوج زیبایی خود رسید و زیباترین آثار تذهیب شده پدید آمدند. در این دوره نقاشان، صحافان و صنعتگران به خواست و دعوت سلاطین از سراسر ایران فراخوانده شدند، و در کتابخانه های پایتخت به کار گمارده شدند. بدین ترتیب، آثار ارزشمند و باشکوهی پدید آمد. در دوره صفوی، نقاشی، تذهیب و خوشنویسی در خدمت هنر کتاب آرایایی قرار گرفت، و آثاری به وجود آمد که هم اکنون زینت بخش موزه های ایران و جهان است. اما رنج هنرمندان بی ارج ماند و ارزش آنان، در زمان زندگیشان، شناخته نشد و هنر نقاشی، به ویژه تذهیب، پس از دوره صفوی از رونق افتاد. اگر چه هجوم فرهنگ غرب به ایران حرکت پیشرو این هنر را کند ساخت، ولی با تلاش هنرمندان متعهد و هنردوستان این مرزو بوم، شعله هنر تذهیب همچنان فروزان است» (تاکستانی، ۱۳۷۲، ۲۶).

۱-۲-۱ مکتب‌های تذهیب

تذهیب، همچون نقاشی دارای مکتب‌ها و دوره‌های خاص است، چنان‌که می‌توان از مکتب‌های سلجوقی، مغول، بخارا، تیموری، صفوی و قاجار سخن گفت. هر مکتب برای خود شعبه‌های مختلف دارد. برای مثال در مکتب تیموری شعبه‌های شیراز، تبریز، خراسان و... را می‌توان تمیز داد. در واقع، روش قرارگرفتن نقش‌ها و رنگ‌ها در یک صفحه تذهیب و نیز تنظیم نقش‌ها، در مکتب‌های مختلف، با یکدیگر متفاوت است. برای نمونه، تذهیب در مکتب بخارا به آسانی از تذهیب در دیگر مکتب‌ها باز شناخته می‌شود. چه در مکتب بخارا از رنگ‌های زنگار، شنگرف، سورنج و سیاه استفاده شده است، در صورتی‌که در مکتب‌های دیگر این رنگ‌ها به این ترتیب، کاربرد نداشتند.

تذهیب در دوره‌های مختلف، بیان‌کننده حالات و روحیات آن دوره‌ها هستند. تذهیب‌های سده چهارم هجری ساده و بی‌پیرایه، سده‌های پنجم و ششم متین و منسجم، سده هشتم پرشکوه و نیرومند و سده‌های نهم و دهم ظریف و تجملی هستند. بررسی آثار تذهیب شده در دوره‌های گذشته، بر تاثیر فراوان هنر تذهیب ایران بر دیگر کشورها (هند، ترکیه عثمانی و کشورهای عربی) حکایت دارد. هنرمندانی که در اوایل دوره صفوی از ایران به هند مهاجرت کردند، بنیان‌گذار مکتب نقاشی ایران و هند شدند، و آثاری بزرگ به یادگار گذاشتند. آثار به‌جا مانده از مکتب مغولی هند که در نوع خود بی‌نظیر است، بر این واقعیت حکایت دارد که این مکتب تداوم مکتب نقاشی ایران و هند است.

در ترکیه عثمانی، هنرمندان مذهب زیادی به ظهور نرسیدند، و اگر این هنر در آن سرزمین رشد کرد، به خاطر هنرمندان ایرانی بود که با مهاجرت به ترکیه عثمانی، بنیان‌گذار مکتب هنری در آن دیار شدند. در کشورهای عربی نیز، به‌سبب بازگشت هنرمندان ایرانی از آن کشورها، هنر تذهیب رواج چندانی نیافت.

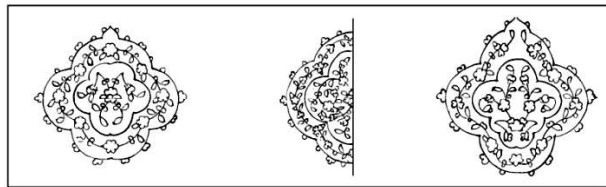
در واقع، هنر تذهیب ایران در دنیا یگانه و منحصر به فرد است. در اروپا، به‌نوعی از آذین و آرایش، تذهیب می‌گویند، و تذهیب ایرانی را با آن مقایسه می‌کنند. اما تذهیب اروپایی با تذهیب به‌شیوه ایرانی، کاملاً متفاوت است. آذین‌های تذهیب اروپایی از ساقه درختی مانند مو و برگ‌های رنگین تشکیل شده است، و در کنار آن‌ها گاهی پرندگان، حیوانات، صورت‌های مختلف انسان و مناظر طبیعی را می‌توان مشاهده نمود (تاکستانی، ۱۳۷۲، ۲۶).

۱-۳-۱ واژگان تذهیب

صادق بیک افشار (متوفی در ۱۰۱۷ هـ.ق) در رساله *قانون/الصور* (از محدود رسالاتی که در باره نقاشی نوشته شده) واژگان تذهیب را بر شمرده، چنان که گفته است:

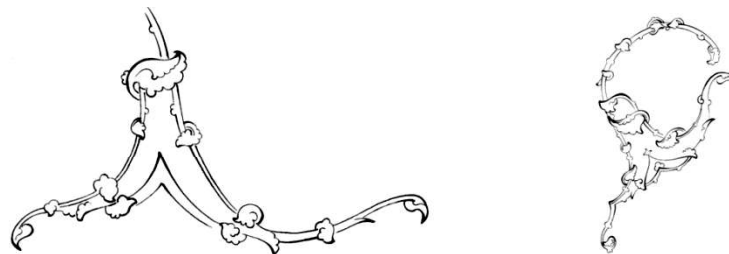
چنین کرد اوستادم رهنمایی که هست اسلامی^۱ و دیگر ختایی
 ز ابر و داغ اگر آگاه باشی چو نیلوفر فرنگی خواه باشی
 مکن از بند رومی هم فراموش کنی چون اسم هریک جای در گوش
 تاکستانی در کتاب شیوه تذهیب تعریف موجزی از واژگان تذهیب آورده است:

- **ابرک** = ابرک دایره‌هایی کوچک و به هم پیوسته است که در کناره صفحه کاغذ نقاشی می‌شود، و شکل ابر کوچکی را نمودار می‌سازد.

۱. ابرک (شیوه تذهیب)

- **اسلیمی (اسلامی)** = اسلیمی تداوم هنر نقاشی دوره ساسانی، و تکامل آن در دوره هنر اسلامی است. با نفوذ اسلام در ایران، تزئین قرآن‌ها و کتاب‌های مذهبی - اسلامی با نقش‌های اسلیمی رواج یافت.

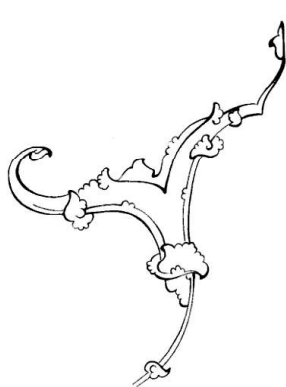
۲ و ۳. دو شاخه اسلیمی دهن اژدری همراه با چنگ (شیوه تذهیب)

۱. نقاشان قدیم می‌گفتند که واضح طرح اسلامی (شاید به مناسبت مشابهت طرح‌های اسلیمی با حروف کوفی درهم) حضرت علی^(ع) بوده، و گفته‌اند که نقش اسلیمی اصلاً از خط کوفی استخراج شده، و لفظ «اسلیمی» را همان لفظ «اسلامی» دانسته‌اند. در مقابل طرح ختایی که با مغول از چین به ایران آمده است (قلیچ‌خانی، ۱۳۷۳: ۱۳).

- **چنگ** - حرکتهایی که گرداگرد شاخه و یا بندهای اسلیمی را می گیرند، چنگ گویند که انواع گوناگونی دارد.

۴. انواع چنگ (شیوه تذهیب)

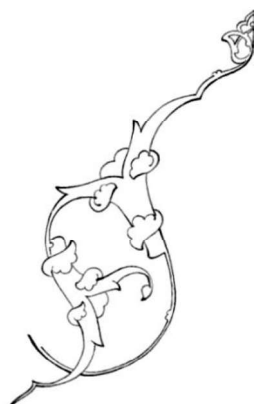

۵. شاخه اسلیمی همراه با چنگ
(شیوه تذهیب)

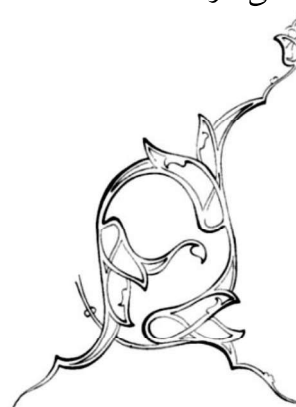

۶. شاخه اسلیمی تو پر همراه با چنگ
(شیوه تذهیب)

- **بند اسلیمی** - بند اسلیمی همان بند رومی را گویند که به هم وصل می شود و زیبایی خاصی دارد.

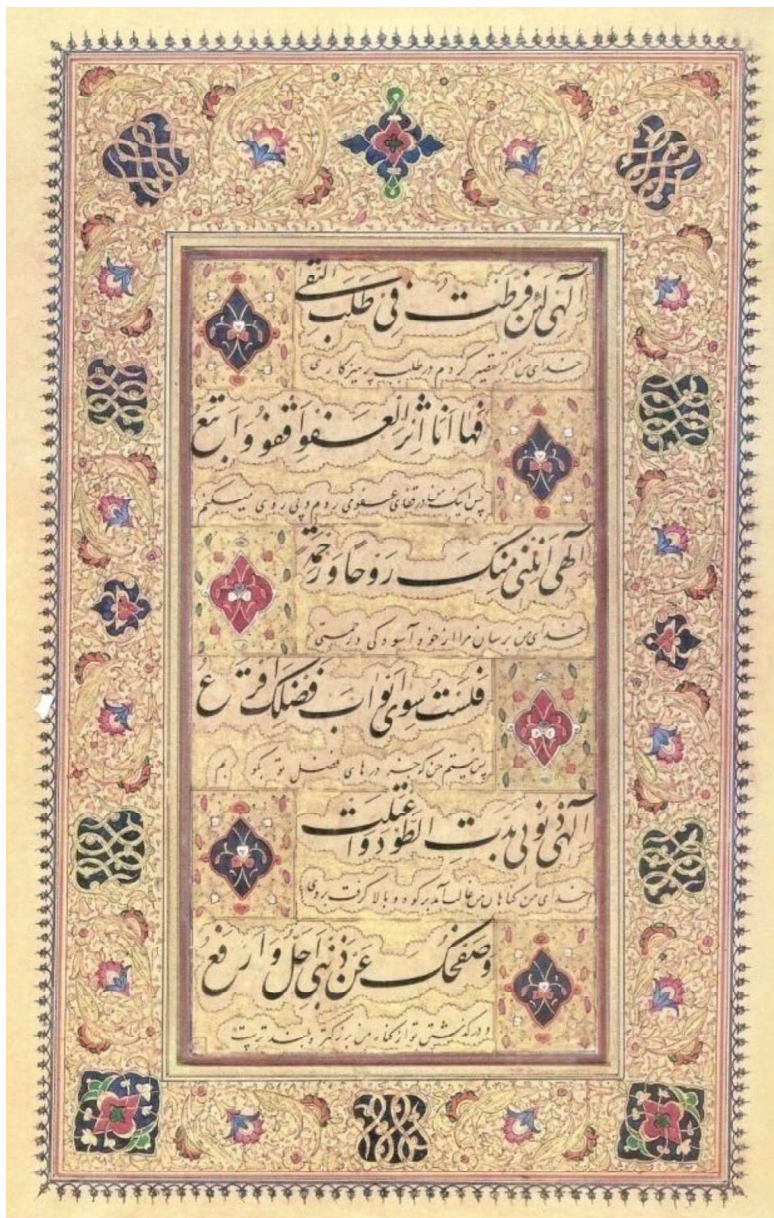

۷. گردش بند اسلیمی (شیوه تذهیب)

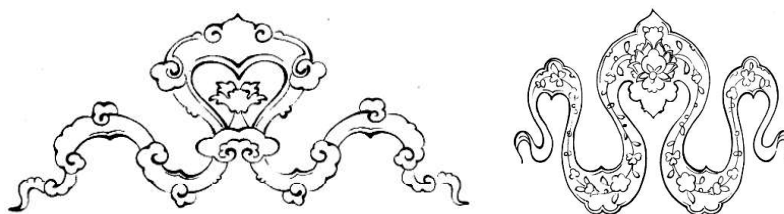
۸. گردش بند اسلیمی (شیوه تذهیب)

- جدول - خطوطی که بر اطراف صفحه مذهب یا منقش با رنگ‌های مختلف به وسیله ترلینگ ترسیم می‌شود را جدول گویند، که گونه‌های مختلفی دارد.

۹. مناجات حضرت علی^(ع) به خط میرعماد حسنی؛ با تذهیب، ترصیع، جدول کشی و شرفه؛ ۱۰۱۰ هـ.ق؛ اصفهان (کتابخانه کاخ گلستان)

- اسلیمی ماری - نوعی اسلیمی است که حرکتی شبیه به حرکت مار دارد.

۱۰. دو نوع اسلیمی ماری (شیوۀ تذهیب)

- تاج - طرحی است که در بالای صفحه تذهیب رسم می شود و به شکل تاج می باشد و دارای گونه های مختلفی است. از تمامی طرح و یا نیمی از طرح تاج در تزئین سرلوحة کتاب ها استفاده می شود؛ و نیم تاج همان طور که از نامش بر می آید، یک دوم تاج است، که در یک صفحه طراحی می شود.

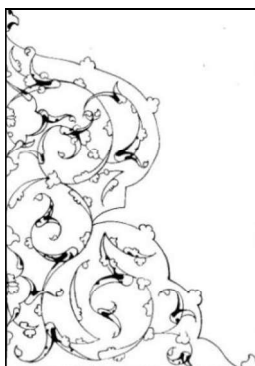

۱۱. تاج همراه با شرفه بر بالای صفحه اول قرآن کریم، ۷۵۸ هـ.ق، مکتب هرات

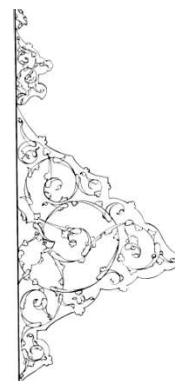

۱۲. راست: گره چینی و تاج بر بالای یک مربع خوشنویسی، اثر: مهناز خرمی، ۱۳۹۱
۱۳. چپ: نیم تاج (شیوۀ تذهیب)

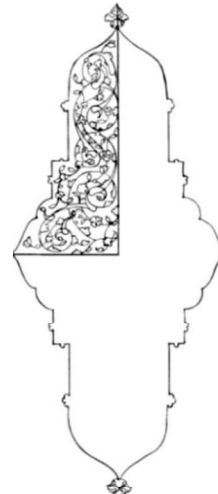
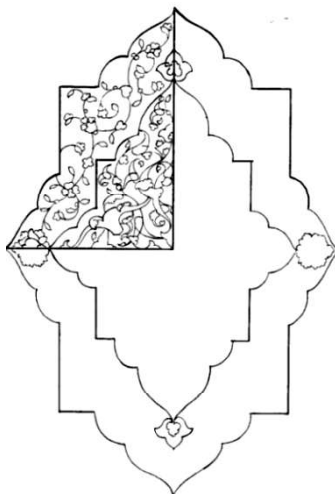
- **ترنج** = ترنج نقشی است که از بند و شاخه اسلیمی، و به اندازه‌های بزرگ، متوسط و کوچک تشکیل می‌شود. ترنج، گاه در حاشیه و گاه در سر لوحه صفحه‌های مذهب قرار می‌گیرد و نام‌هایی متفاوت می‌گیرد. نصف یک ترنج را نیم ترنج می‌گویند، که جدا از ترنج و سرترنج، در بالا و یا پایین آن‌ها قرار دارد.

۱۵. یک چهارم ترنج (شیوه تذهیب)

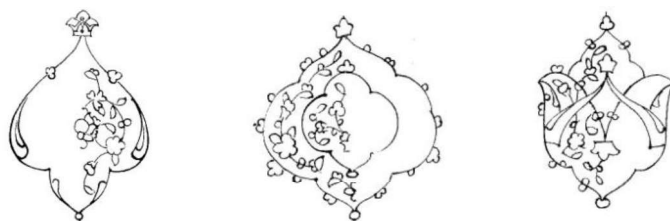

۱۴. نیم ترنج (شیوه تذهیب)

۱۶ و ۱۷. دو نوع ترنج که یک چهارم آن‌ها ترسیم شده (شیوه تذهیب)

- **سرترنج** = ترنجی بسیار کوچک است که در بالای ترنج اصلی قرار می‌گیرد و با یک خط کوتاه به ترنج اصلی وصل می‌شود.

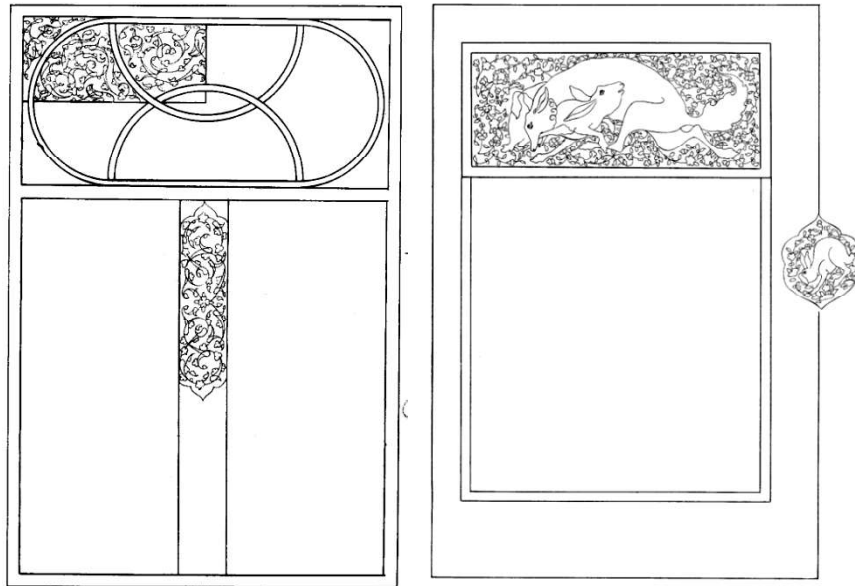
۲۰ - ۱۸. سه گونه سر ترنج (شیوه تذهیب)

- **ختایی** - ختایی از جمله نقش‌های اساسی هنرهای تزئینی ایرانی است که از ترکیب گل، غنچه و برگ پدید می‌آید، و هر گردش موزون آن را یک بند می‌خوانند.
- **داغی** - داغ به معنای سوختگی است و این اصطلاح را می‌توان در سفالگران باستانی جستجو کرد. آن‌ها قبل از آنکه سفال را به کوره ببند، نقوشی را با استفاده از سنگ، استخوان و یا ناخن بر روی سفال می‌کشیدند تا پس از پخته شدن، اثر این عمل تزئینی که اصطلاحاً داغ نامیده می‌شود بر روی سفال باقی بماند.
- گل‌ها و گلبرگ‌های رنگی هر یک از گل‌ها، با رعایت فاصله لبه تا خط قلم‌گیری ساخت و ساز می‌شوند. هر گلبرگ با توجه به رنگ اولیه خود به وسیله آبرنگ، داغی و پرداز زده می‌شوند. داغی نقاط کوچک گرد یا کشیده و به رنگی هستند که شکل آن‌ها با توجه به فرم گلبرگ و برگ گرد و یا کشیده تعیین می‌شوند.
- **پرداز** - پرداز لکه‌های کوچک رنگی هستند که به تدریج تا نرسیده به لبه گل‌ها و گلبرگ‌ها کم‌رنگ می‌شوند.
- **ساخت و ساز** - داغی و پرداز در گل‌ها و گلبرگ‌ها را ساخت و ساز گویند.
- **دهن اژدر** - نقشی است که به شکل دهان اژدها نمودار می‌شود. ظاهراً این نقش از دوره تیموریان رواج یافته است.

۲۲ - ۲۱. دو نوع شاخه اسلیمی دهن اژدری (شیوه تذهیب)

- **سرلوحه** = سرلوحه سرصفحه اول کتاب و یا طرحی مذهب و منقش است که در متن آن سرفصل کتاب را می‌نویسند. اغلب کتاب‌های قدیمی دارای سرلوحه بوده‌اند. بر سرلوحه، شکل گل و برگ ریز و نرمی نقش می‌شود.

۲۳. راست: سرلوحه، گرفت و گیر، با نقش حیوان در ترنج حاشیه (شیوه تذهیب)
 ۲۴. چپ: سرلوحه که به صورت یک چهارم اجرا شده (شیوه تذهیب)

- **سنجاق نشان** = نشان کردن بعضی زمینه‌های طلا در تذهیب با سنجاق است، که انجام آن بر روی گره‌بندی، طرح را بسیار زیبا می‌کند. در قدیم، گاهی برای آنکه رنگ طلا را دگرگون سازند از این روش استفاده می‌کردند. چه، فشار سنجاق‌های مخصوص بر روی زمینه طلا سبب تغییر رنگ صفحه مطلا می‌شود. این روش در دوره قاجار بیشتر مرسوم بوده است.
- **شرفه** = خطوط ظریفی که با نقوش مختلف در حاشیه بیرونی صفحات تذهیب شده رسم شود را شرفه گویند. شرفه اگر به دور شمسه رسم شود، آن را خورشید سان می‌کند، و اغلب به رنگ لاجورد و منقوش است. بیشتر اوقات در بالای شرفه، طرحی اسلیمی و یا ترنجی بسیار کوچک، فقط با یک رنگ می‌آید.